

als verklaring ligt wellicht erg voor de hand, maar geeft nog niet aan hoe een en ander werkt. Er is dus nog veel werk te doen en dat blijft niet bij de conclusie dat ‘religiewetenschap voor een grote uitdaging staat om de ontwikkelingen goed te blijven volgen’ (p. 186). Religiewetenschappers zullen meer moeten doen, want we willen begrijpen waarom de ontwikkelingen gaan zoals ze gaan. Dat is de uitdaging!

Loek Halman  
(Tilburg)

### Literatuur

Inglehart, Ronald (1997),

*Modernization and postmodernization*, Princeton: Princeton University Press.

Lima, Luís Filipe Silvério & Anna Paula Torres Megiani (eds.) (2016), *Visions, Prophecies and Divinations. Early Modern Messianism and Millenarianism in Iberian America, Spain and Portugal*, Leiden/Boston: Brill, pp. 253, ISBN 9789004310773, €104,00.

Sebastiaan I van Portugal stierf in 1578 in de slag bij Ksar el Kebir in Noord-Marokko. Zijn dood werd echter betwijfeld en rondom hem werd een legende gesponnen: hij werd voorgesteld als een rechtvaardige koning, een verlosser, die zou terugkeren en met hem zou een gouden tijdperk voor Portugal aanbreken. Dit eschatologische denken, het sebastianisme, heeft sindsdien een belangrijke rol gespeeld in de politiek en de (volks)cultuur van Portugal. Na de dood van Sebastiaan poogde zijn neef, prins Antonio van Crato, de troon van Portugal te veroveren, maar hij werd door Filips II van Spanje verjaagd. Ook rond Antonio werden mythes van zijn terugkeer onderdeel van de volkscultuur. Het sebastianisme (met daarbij het antonisme) staat echter niet op zichzelf, de verwachting van de terugkeer van een ‘verborgen koning’ die alles recht zal zetten – het encubertismo – had op het Iberisch schiereiland al een langere traditie. Die traditie putte onder andere uit het gedachtegoed van Joachim van Fiore, die een aanstaand rijk van de Heilige Geest voorspelde, geregeerd door de keizer van het Heilige Roomse Rijk en een engel-paus en uit de bijbelboeken Daniël en de Openbaring van Johannes waar gesproken wordt over het rechtvaardige rijk dat zal ontstaan nadat de aardse regeringen door goddelijk ingrijpen zijn vernietigd.

Dat het messianistische en millenaristische denken in het katholieke Spanje en Portugal en in Iberisch Amerika in de vroegmoderne tijd – maar ook wel daarna – een prominente rol speelde, is vrijwel onbekend in de Angelsaksische wetenschappelijke wereld. Om in dat hiaat te voorzien werd in 2012 een Engelstalig congres gehouden waar dat thema aan de orde kwam. Tien bijdragen aan dat congres vormen de inhoud van het hier besproken boek.

Het werk is verdeeld in drie delen, het eerste deel heeft betrekking op de receptie van het christendom in de recentelijk veroverde Zuid-Amerikaanse gebieden. Dos Santos laat zien hoe in Midden-Amerika en Peru allerlei vormen van syncretisme ontstonden. De Indiaanse volkeren (Nahua's, Maya's, Inca's) poogden de christelijke geschiedopvatting en kosmologie in te passen in hun eigen wereldbeschouwing. Sommige volken namen het christendom over, andere werden naarmate de tijd verstreek steeds negatiever over de buitenlandse overheersers: zij waren afkomstig uit de onderwereld en zouden snel daar weer heen gaan, waarna een rechtvaardig rijk zou uitbreken. Pastore maakt duidelijk dat de ontdekking van Amerika door de missionarissen (jezuïeten) in de zestiende eeuw geïnterpreteerd werd als een teken van de eindtijd, omdat nu het evangelie verkondigd werd 'aan alle volkeren' (Matt. 24). Hun prediking gaf aanleiding in Peru tot eindtijdgedachten: sommigen meenden dat het tijdperk van de Geest (gebaseerd op Joachim van Fiore) aanstaande was. In Lima werd een kind geboren dat gezien werd als een nieuwe Johannes de dooper en Elia, die Peru zou bevrijden. In het noordoosten van Brazilië, de sertao, komen in de 19de en 20ste eeuw veel chiliastische groepen voor. Pompa geeft aan dat de oorsprong van deze groeperingen moet worden gezocht bij de boetepredikers (jezuïeten en kapucijners). Zonde moet geboet worden anders komt er geen regen of te veel regen en dan vergaat de wereld. Dus boete doen wendt die ondergang af.

Over profeten en waarzeggers die millenaristische opvattingen koesteren gaat het tweede deel. Lopes Veiga bespreekt de opvattingen van Juan Serrada, zeventiende eeuw, die meende dat het bidden van de vijfkleurige rozenkrans kon vrijwaren van tegenspoed en ook het aanbreken van de Apocalyps kon vertragen. Hadden de Spaanse soldaten de rozenkrans gebeden dan zouden zij de slag bij Tortosa (1642) niet hebben verloren. Spanje kan zich weer oprichten wanneer de vijfkleuren rozenkrans wordt gebeden; niet alleen door het volk maar ook door de overheid, en de koning zelf. Hermann behandelt twee profetessen die eind 16de eeuw aangaven dat prins Antonio terug zou keren, mogelijk geholpen door de Engelsen die kort daarvoor de Armada hadden verslagen. Verhoord door de inquisitie herriepen zij alles. Cooper Emerson vertelt de geschiedenis van de profeet en genezer Domingos de Madre de Deus. Deze profeet voorspelde een nieuwe grote toekomst voor Portugal, dat in 1640 onder João IV (uit het huis van Braganza) zich onafhankelijk had verklaard van Spanje. Onder leiding van de messias-koning zal Portugal heerser der zeeën worden, van Europa en daarna van de wereld. Het moet een rijk van rechtvaardigheid worden. Gehoord door de inquisitie herroept hij gedeeltelijk en geeft hij aan dat zijn geneeskunst gebaseerd was op duivelse influisteringen.

Drie sebastianisten staan centraal in het derde deel. Moreno-Carvalho bespreekt het gedachtegoed van de nieuwe christen (bekeerde jood) Jacob Rosales (zeventiende eeuw). Hij voorspelt de komst van een christelijke koning die Portugal weer groot zal maken. Hoewel hij in dienst stond van de Spaanse koning, was hij toch sebastianist. Hij voorzag namelijk een unificatie van de beide rijken onder het huis van Braganza. De sebastianist

D. João de Castro baseerde (begin zeventiende eeuw) zich op Joachim van Fiore aangaande zijn verwachtingen van een door een Portugese vorst te stichten rechtvaardig rijk en dat geldt ook voor Antoni Vieiri (later zeventiende eeuw). De laatste meende dat João IV, onder wie Portugal weer onafhankelijk werd van Spanje, de verwachte eindtijdkoning zou zijn, maar na diens dood troostte hij de koningin met de voorspelling dat er een nieuwe koning zou opstaan, die de Turken (de Antichrist) zou verslaan en het eindrijk zou vestigen. Dat kon alleen door Portugal de door God, als sinds zijn ontstaan in de 12de eeuw, uitverkoren natie gebeuren.

*Visions, Prophecies and Divinations* is een interessant maar ook een merkwaardig boek. Interessant omdat er inderdaad weinig bekend is over het messianisme in de Iberische landen in de vroegmoderne tijd. Opvallend en merkwaardig is echter dat op hun beurt de schrijvers onbekend zijn met de geschiedenis van het denken over de verborgen vorst in andere delen van Europa. Verwijzingen naar de slapende keizer Frederik Barbarossa ontbreken en ook vergelijkbare verwachtingen in Oost-Europa (bijvoorbeeld de Russische pseudo Dimitri I, II, III en Jemeljan Poegatsjov, die zich uitgaf voor gestorven tsaar Peter III) worden nergens ook maar aangestipt. Wat verder opvalt, is dat de artikelen vaak niet meer zijn dan de weergave van de opvattingen van afzonderlijke denkers over de eindtijd, waarbij de veronderstelling wordt uitgesproken dat dergelijke ideeën aansloten bij wensen en verwachtingen in bepaalde lagen van de toenmalige samenleving. Daar blijft het echter bij. De vraag in welke kringen dat gedachtegoed vooral opgeld deed en met welke consequenties, komt niet aan de orde. En ook de vraag waarom er zich geen concrete chiliastische bewegingen hebben voorgedaan in de vroegmoderne tijd, wordt niet gesteld. Kwam dat doordat de sebastianistische denkers alles van de gezagdragers (koning, keizer en paus) verwachtten of heeft het te maken met de efficiënte controle van religieuze deviantie door de kerk (en de staat) in het leven van alledag en via de inquisitie? Ondanks mijn bezwaren is het oordeel over dit werk positief: het voorziet een Engelstalig wetenschappelijk publiek van relevante informatie en levert daarmee een bijdrage aan het wetenschappelijke debat.

Lammert Gosse Jansma  
(Veenwouden)

Dierickx, Guido (2015), *Religie als sociale constructie: Een menswetenschappelijke rondleiding*, Apeldoorn: Garant Uitgevers, pp. 412, ISBN 9789044133103, € 36,90.

Nederlandstalige inleidingen in de godsdienstsociologie zijn dun gezaaid. Behalve het standaardwerk van Dekker en Stoffels zijn er geen concurrerende publicaties. Heeft het te maken met de kwijnende positie van het vak in de Nederlandse academische wereld? De publicatie van Dierickx (een bewerking van een eerder werk met een andere titel)